
ЧОРНА Л. Г.,

кандидат психологічних наук,
старший науковий співробітник,
лабораторія психології малих
груп та міжгрупових відносин,
Інститут соціальної та політичної
психології НАПН України,
м. Київ

СВІДОМІ ТА НЕСВІДОМІ ЧИННИКИ РОЛЬОВОЇ ВЗАЄМОДІЇ ЧЛЕНІВ МАЛОЇ ГРУПИ: НАПРЯМИ АНАЛІЗУ

У статті виокремлено низку напрямів аналізу рольової взаємодії членів малої групи в контексті дослідження регуляції цієї взаємодії свідомими та несвідомими чинниками. До цих напрямів віднесено: символічні уявлення членів групи про межі особистості та групи; притаманність членам групи колективної або індивідуальної ідентичності; наявність особистісних смислів у взаємодії; реалізація потреб суб'єктів рольової взаємодії; особливості вербальних і невербальних компонентів структури групи. Зроблено висновок про те, що дослідження рольової взаємодії за цими напрямками дасть відповідь на питання, які власне чинники переважають у процесах регуляції життєдіяльності групи (свідомі чи несвідомі), якими змістами вони наповнені та яким чином можливо впливати на психологічний клімат малої групи.

Ключові слова: мала група, рольова взаємодія, свідомі та несвідомі чинники поведінки, регуляція взаємодії.

В статті виділено ряд направлений аналіза ролевого взаємодія членів малої групи в контексте дослідження регуляції цього взаємодія осознанными и неосознанными детерминантами. К этим направлениям отнесено: символические представления членов группы о границах личности и группы; присуственность членам группы коллективной или индивидуальной идентичности; наличие личностных смыслов во взаимодействии; реализация потребностей субъектов взаимодействия; особенности вербальных и невербальных компонентов структуры группы. Сделан вывод о том, что исследование ролевого взаимодействия

© ЧОРНА Л. Г., 2015

за этими направлениями даст ответ на вопросы о том, какие собственно детерминанты преобладают в процессах регуляции жизнедеятельности группы (осознанные или неосознанные), каким содержанием они наполнены и каким образом возможно влиять на психологический климат малой группы.

Ключевые слова: *малая группа, ролевое взаимодействие, осознанные и неосознанные детерминанты поведения, регуляция взаимодействия.*

The number of analysis areas of role-based interaction between members of small group in the context of investigation of regulation this interaction by conscious and unconscious determinants. This directions are attributed: the symbolic representations of the group members about the boundaries of the individual and the group; inference to the members of the group collective or individual identity; availability of personal meanings in interaction; implementation of the needs of subjects interaction; features of verbal and nonverbal components of group's structure. It is concluded that investigation of role-based interaction in these directions will answer to the question about what concrete determinants dominate in the process of group livelihoods regulation (conscious or unconscious), what content they are filled with and how it's possibility to impact for the small group climate.

Key words: *small group, role-based interaction, conscious and unconscious determinants of behavior, regulation of interaction.*

Постановка проблеми. Взаємодія в малій групі, яка завжди позначена атрибутикою рольових позицій членів групи, будується на певних принципах і за певними правилами. У процесі взаємодії члени групи мало усвідомлюють, чому «так сталося», що певний вид поведінки прийнятний у групі, а інший – ні. Потрапляючи в іншу групу, людина може зі здивуванням виявити, що «світ не перевернувся із ніг на голову», якщо відкинути деякі норми групової взаємодії, привнесені нею зі старої групи в нову. Так, наприклад, член наукового колективу може вільно дискутувати з керівником, заперечувати його думки, а іноді, йдучи

від протилежного, перевіряти на предмет абсурдності або наукової достовірності гіпотези свого старшого за статусом співрозмовника. Таким чином члени групи мимоволі досліджують «міцність» власних ролей керівника та підлеглого в групі, неначе здійснюючи тиск на границі Я один одного. Чи витримає таке навантаження рольова ідентичність осіб залежить від рівня її сформованості, наявності чітких уявлень про власні здібності, інтелектуальні можливості та досягнення, які акумулюють ролі осіб керівника та підлеглого, та впевненості, що границі мого Я не звужаться після такого експериментування. Особливості особистісної ідентичності керівника та підле-

глобо викажуть себе з повною силою в такій взаємодії.

Аналогічна ситуація випробування на міцність рольових ідентичностей осіб у процесі взаємодії складеться і тоді, коли учень шкільного класу на уроці забажає дізнатись від учителя чогось більшого, ніж передбачено шкільною програмою. Учитель може обрати декілька варіантів взаємодії з учнем: заховатись за маскою ролі «старшого», «вчителя» та попросити учня не задавати більше подібних питань, а може дати відверту відповідь про відсутність у нього конкретної відповіді та запропонувати учневі разом дослідити питання. У першому випадку за рольовою професійною ідентичністю вчителя не стоїть особистісна його ідентичність, а в іншому вона присутня: Я був, є і буду; людина не може знати все на світі; у кожній людині можуть виникати незручні моменти; віра в себе як людину, яка здатна навчати та виховувати учнів, та повага до іншого, навіть якщо це молодша за тебе людина, дадуть можливість оптимально взаємодіяти в шкільному колективі.

Усвідомлення людиною психологічних законів рольової взаємодії під час ведення колективних переговорів, у процесі реалізації принципів соціального партнерства – ще один приклад важливості дослідження даної проблематики.

Дослідження закономірностей регуляції рольової взаємодії в групі важливе не лише в практичному аспекті, як того фактора, що впливає на ефективність діяльності та емоційну задоволеність спілкуванням людини, а й у теоретичному, пошуково-аналітичному, пізнавально-науковому. Установлення норм взаємодії в групі; стилі та типи групової взаємодії (внутрішньої та зовнішньої), залежність групового

клімату від цих типів взаємодії; зв'язок змістових і динамічних характеристик взаємодії в групі; психологічне, духовне та фізичне здоров'я людини у контексті типів групової взаємодії, вреспті-решт, особливості формування особистості в тих чи інших умовах взаємодії – ось неповний перелік *актуальних питань*, які окреслюють проблематику фундаментальних соціально-психологічних досліджень групової взаємодії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. *Рольова взаємодія* розглядається авторами як складний, багатокомпонентний процес, який охоплює власне ролі, рольові переживання та домагання особи, рольову поведінку та рольові очікування (П. Горностай). Окремі компоненти цього явища досліджували В. Горбунова, П. Горностай, М. Ломаєва О. Ніконова, П. Пригунов, Р. Бейлз, М. Белбін та ін. По суті, рольова взаємодія є предметом прискіпливого аналізу психодрама-тичного напрямку в психології (Дж. Морено). Положення символічного інтеракціонізму про те, що чим більше людина визнає значущими в своєму соціальному оточенні людей, тим більше визначень Я вона має, стосується насамперед рольової взаємодії, бо саме за допомогою ролей визначали особистість представники цього напрямку в психології (Дж. Мід, І. Гофман та ін.). Окремими предметами аналізу дослідників ставали такі характеристики рольової взаємодії як рольова глибина та рольова гнучкість (П. Горностай). Авторство досліджень пікових моментів рольової взаємодії – рольових конфліктів – належить насамперед зарубіжним авторам (Дж. Ріццо, Дж. Пейро та ін.). Чинники рольової взаємодії в аспекті їх поділу на свідомі та несвідомі, а тим більше в контексті функціонування малої гру-

пи, не розглядались і не вивчались у психології зовсім.

Метою статті є виокремлення основних напрямів аналізу рольової взаємодії членів малої групи в контексті дослідження свідомих і несвідомих чинників регуляції цієї взаємодії.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження У психологічній літературі відсутнє визначення рольової взаємодії. Педагог М. Ломаєва у контексті дослідження професійної спрямованості майбутніх педагогів подає її визначення як методичного засобу процесу формування професійної спрямованості: рольова взаємодія – це організована в процесі підготовки форма пізнавальної діяльності, яка передбачає розвиток у студентів готовності до розуміння та прийняття різних функцій і ролей суб'єктів освітнього процесу, їх засвоєння у спеціально підібраних професійно-орієнтованих ситуаціях і актуалізацію професійно-рефлексивних якостей [4]. Віднесення рольової взаємодії до пізнавальної діяльності викликає подив, бо, по-перше, взаємодія людей загалом неможлива без рольового її наповнення в будь-якому виді діяльності (пізнавальній, практичній, теоретичній), а, по-друге, саме визначення рольової взаємодії не як аспекту, сторони, складової, компоненту спілкування та активності особистості, а як цілеспрямованої діяльності (а пізнавальна діяльність якраз передбачає таку цілеспрямованість), звужує поняття та редукує його інтерпретації. Поза визначеннями залишилися несвідомі, автоматизовані, приховані аспекти взаємодії. Якщо спитати членів колективу, на яких закономірностях будується взаємодія людей, чому одні групи характеризуються легкістю, невимушеністю, продуктивністю, конструктивністю, плідністю у взаємодії,

а інші – «важкістю», «ритуалізованістю», деструктивністю, непродуктивністю, то навіть освічені та ерудовані люди навряд чи згадають про рольову взаємодію та розповідатимуть про механізми її вияву в малій групі. Багато несвідомих, підсвідомих, незрозумілих, парадоксальних моментів характеризують процеси людської взаємодії.

Звісно, що в контексті підготовки студентів до педагогічної праці визначення рольової взаємодії як пізнавальної діяльності можливе, але програвання різноманітних професійно-орієнтованих ситуацій під час практичних тренінгових занять студенти не лише пізнають, що таке ролі та рольова взаємодія, але й формують у *цій взаємодії* свою професійну ідентичність, компетентність у спілкуванні, особистісні властивості, практичні навички, необхідні в педагогічній роботі. Вірніше було б тут інтерпретувати рольову взаємодію як психологічну практику, а не пізнавальну діяльність студентів.

Психолог П. Горностай аналізує рольову взаємодію у контексті рольової поведінки, яка є своєрідним «містком» між рольовими очікуваннями соціуму або малої групи до людини, яка виконує певну роль, і рольовою Я-концепцією цієї людини, її рольовими переживаннями та домаганнями [2]. Трикомпонентна структура рольової взаємодії людини у процесі живого спілкування в групі є одним із чинників групової динаміки: рольові домагання певної людини «чіпляються», «притягують до себе» певні очікування іншої людини, і навпаки, певні рольові очікування одного члена групи натрапляють на певні «рольові амбіції» іншого. Так, людина з рольовою концепцією «підлеглого» в групі відчуває себе в психологічній безпеці, коли взаємодіє з людиною, якій притаманна рольова концепція «лідера»,

«того, хто розв'язує проблеми та приймає рішення». Зазвичай, «жертва» шукає «рятівника», «безвідповідальному» комфортно поряд із «занадто порядним», роль «марнотрата» добре віддукується на роль «бережливого» (особливо це характерно для взаємодії в сім'ї). А от чи завжди песимісти тягнуться до оптимістів, а самітники до балагурів і «душ компаній» – залишається питанням. Як відомо, «дурні обожнюють збиратися в зграї», і ця цитата Б. Окуджави стала не лише всенародною приказкою, а й метафоричною ілюстрацією одного із видів взаємодії ролей членів групи. У процесі рольової взаємодії одні ролі людей немов притягуються одна до одної, а інші – відштовхуються: в одних випадках – схожі, близькі між собою, гомогенні ролі, а в інших – протилежні за змістом, полюсні. Так, вундеркінд буде прагнути до навчання в класі з таки ж обдарованими, як і він сам, але, якщо в цій же групі розумників зберуться лише ті, які претендують бути лідерами в класі, то навряд чи учнівська група в такому складі проіснує довго. Що регулює ці процеси, які механізми тут задіяні? Висунемо гіпотезу, що люди з певного виду ролями продуктивно (в емоційному, результативному, пізнавальному тощо аспектах) взаємодіють між собою, а з певними – ні, і це є один із шляхів утворення групи.

В. Горбунова стверджує, що людина за допомогою виконання ролей у той чи інший спосіб презентує власні цінності, отже, цінності регулюють взаємодію, а їх рефлексія носієм ролі сприятиме свідомій регуляції цієї взаємодії [1].

Із зарубіжних авторів, роботи яких дотичні до проблеми, яку ми розглядаємо, варто згадати Р. Бейлза та його методику спостереження рольової взаємодії в групі [5]. Однак, по суті ця

методика описує взаємодію із різних позицій членів групи, а не ролей, і ці позиції характеризують сфери постановки та рішення проблеми, а також сфери позитивних і негативних емоцій. У цій площині аналізу когнітивну та емоційну сфери особистості можна віднести до свідомих і несвідомих чинників регуляції групової взаємодії.

Варто також згадати точку зору фахівців, що набір ролей і, відповідно, рольова взаємодія в групі залежить від етапу розвитку групи [6]. Отже, групова динаміка є чинником регуляції та особливостей рольової взаємодії членів групи. Групова динаміка є об'єктивним чинником, але часом вона приймає досить суб'єктивні форми вияву в поведінці членів групи. Рівень усвідомлення цього об'єктивного чинника залежить від інтелектуальних ресурсів групи.

У контексті проблеми, яка обговорюється, необхідно відмітити потужний напрям досліджень взаємодії членів групи, які використовують різні когнітивні стилі, різні типи мислення та прийняття рішень у своїй діяльності [3]. Хоча ці стилі та типи базуються на індивідуальних особливостях людини, в тому числі й фізіологічних, але, врешті-решт, на рівні побудови взаємодії в групі вони «кристалізуються» в певні ролі: аналітик, консерватор, організатор, творець концепцій, оратор та ін. Існує думка, що керівники фірм, компаній, виробничих колективів зазвичай підсвідомо підбирають собі співробітників, які за своїм стилем близькі їх власному; насправді, щоб успішно розв'язувати виробничі задачі, керівник має приймати на роботу, підтримувати та заохочувати людей, які несхожі на нього за стилем мислення [3].

Отже, констатуємо, взаємодія якогось чином відбувається в групі, і в

різних групах по-різному. Група регулює цю взаємодію, і в повсякденному житті зазвичай ця регуляція відбувається в полі дії групового несвідомого.

На нашу думку, аналіз свідомих і несвідомих чинників регуляції рольової взаємодії в групі продуктивно здійснювати за такими напрямками або тематиками (або ж назвемо ці напрями по-іншому – в площинах, контекстах, аспектах, ракурсах дослідження):

Символічні уявлення членів групи про межі особистості та групи. Ці умовні (символічні) уявлення – є регулятором рольової (групової) взаємодії. Залежно від розвитку групи, виду спільної діяльності ці границі, а точніше уявлення про них, будуть набувати різних форм і характеристик. Соціальні ролі встановлюють межі відповідної поведінки людини в певній ситуації, але взаємодія в групі ці межі може змінювати. По суті межі рольової поведінки, які встановлює для людини група, взаємодіють із межами особистості як такої, і, як результат, останні символічно зміцнюються, послаблюються, пересуваються, ламаються, будуються заново, зносяться тощо.

Також тут треба взяти до уваги, що група також, як і особистість, має свої символічні межі. Ролі існують усередині групи, точніше в її межах, і ролі символічно існують у психіці людини, яка як особистість аналогічна до групи має межі. Якщо уявити межі як кола, то межі особистості та групи (мікрогрупи) утворюватимуть концентричні кола. Припустимо: рівень усвідомленості в регуляції взаємодії в групі на різній відстані від центра окремого члена групи до межі групи буде різним.

Притаманність членам групи колективної або індивідуальної ідентичності. Залежно від особливостей вияву ідентичності членів групи буде

по-різному відбуватись їхня взаємодія. Уявлення про Я та не-Я, власне, де закінчується Я і починається «Ми», «Вони» та «Інші», регулюватимуть взаємодію та рівень її усвідомлення. Також рівень усвідомлення процесів взаємодії може зростати в континуумі від життєвих, особистісних ролей до соціальних, формальних, конвенціональних.

Чи буде людина шукати під час взаємодії в групі подібності або різницю між собою та іншими, наближуватись чи віддалятися від інших у групі, згуртовуватись чи відмежовуватись від інших – чинниками цих процесів виступатимуть особливості її ідентичності. Співвідношення кількості членів групи, які є носіями індивідуальної ідентичності, до кількості членів групи, які є носіями групової – фактор, який впливає на особливості взаємодії.

Хоча формально людина виконує одну певну формальну роль у групі, але по суті цих ролей у неї багато. Крім того, вступаючи в рольову взаємодію з іншими членами колективу, людина вимушена взаємодіяти з ролями іншої людини, тобто засвоювати інші ролі, символічно обмінюючись ролями із іншими членами колективу (Дж. Мід). Чи зберігає при цьому людина свою індивідуальну ідентичність або ж обирає колективну – ще один фактор регуляції взаємодії в групі, та відповідно – площина аналізу.

Наявність особистісних смислів у взаємодії суб'єктів групи. Залежно від того, які смисли члени групи надають взаємодії в ній, буде вибудовуватись особливості взаємодії членів групи. Як добре відомо, загалом смисл функціонування певної групи полягає у спільній діяльності та досягненні певного результату, якого неможливо спромогтись поодиноці, а також задоволення потреб людей у взаємній

підтримці, спілкуванні, встановленні дружніх, емоційних зв'язків. Власне, значення (смысл для людини) рольової взаємодії полягає у формуванні рольової ідентичності членів групи («Хто я є насправді та яка моя життєва роль?»), забезпечення функціонування групи, показником чого є групова динаміка, та ефективність спільної групової діяльності.

У контексті обговорення зазначеного аспекту взаємодії варто аналізувати ієрархічні структури ролей у групі: від лідера до аутсайдера. Горизонтальні зв'язки між ролями членів групи можливо будуть менш інформативними, ніж вертикальні, ієрархічні.

Оскільки ролей в групі багато, їх можна різним чином класифікувати, і найкраще це зробити, застосовуючи критерій наявності в ролях індивідуалізованих, психологічних змістів (на противагу соціологічним, формальним, конвенційним, аскриптивним). Ми називаємо це суб'єктивними та об'єктивними змістами ролей. Регуляція взаємодії в групі проходить і за цим вектором аналізу: свідомих і несвідомих чинників у прийнятті та виконанні різних видів ролей.

Реалізація потреб суб'єктів рольової взаємодії. Потреби є найбільш глибинними структурами сфери спрямованості людини. У процесі взаємодії потреби визначаються їхньою приналежністю суб'єктам взаємодії: «мені», «іншому», «групі (іншим або усім у цілому, в тому числі й мені)». Тобто в процесі рольової взаємодії члени реалізують потреби, які стисло можна охарактеризувати так: «мені це потрібно», «іншому (іншим) це потрібно» або ж «це потрібно групі, в тому числі й мені». Цікаво, що уявлення окремого члена групи про групові потреби можуть не охоплювати індивідуальних, хоча ці останні й творять

спільні групові.

Особливості вербальних і невербальних компонентів групового клімату (групової динаміки, групової структури). Регуляція взаємодії в групі цими мета-структурами групової психіки – є надзвичайно важливим аспектом дослідження. Так, певна група має свою історію розвитку, а значить і пам'ять групи, сталий образ групи, який існує в уявленнях членів і не-членів групи та втілюється в словах, метафорах, символах, ритуалах прийняття групових рішень тощо. Так, виконання циклу малюнків «Я», «Група», «Я в групі» людини та порівняння їх психологічних інтерпретацій із словесними описами зазначених явищ авторами малюнків – методичний прийом, який дозволить віднайти свідомі та несвідомі чинники рольової взаємодії.

Висновки. Отже, існує достатня кількість причин, як теоретичного, так і практичного характеру, які дають підстави для визначення актуальності та значущості дослідження свідомих і несвідомих чинників рольової взаємодії в малій групі. До них віднесемо: соціально-психологічні закономірності встановлення правил і норм взаємодії в групі, прийняття цих правил членами групи; виокремлення стилів взаємодії в групі, залежність групового клімату від цих них; залежність психологічного благополуччя людини від характеристик взаємодії в групі та ін. Дослідження рольової взаємодії в різних площинах аналізу, які б охоплювали питання функціонування символічних меж особистості в таких же символічних межах групи, індивідуальної та колективної ідентичності членів групи, особистісних смислів і реалізації потреб у груповому полі, наявність у цьому полі суто психологічних феноменів, на кшталт образу

групи, метафоричних назв, дасть відповідь на питання, які власне чинники переважають у процесах регуляції життєдіяльності групи: свідомі чи несвідомі, якими змістами вони наповнені та як можна впливати на груповий психологічний клімат.

Перспективи подальших досліджень. Виокремлення чинників рольової взаємодії та з'ясування їх психологічних механізмів сприятиме розв'язанню проблем регуляції взаємодії в наукових, педагогічних, учнів-

ських, виробничих, професійних, підприємницьких, інших групах (колективах, командах), державних і громадських організаціях з метою підвищення ефективності їхньої діяльності, профілактиці конфліктів і гармонізації взаємин між суб'єктами взаємодії. Виокремлення психологічних умов, за яких члени малої групи усвідомлюватимуть потребу з'ясування чинників регуляції їхньої взаємодії, становитиме перспективу подальших наукових досліджень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Горбунова В. В. Психологія командотворення: ціннісно-рольовий підхід до формування та розвитку команд : монографія / В. В. Горбунова. – Житомир : Вид-цтво ЖДУ ім. І. Франка, 2014. – 409 с.
2. Горностай П. П. Личность и роль: Ролевой подход в социальной психологии личности / П. П. Горностай. – К. : Интерпресс ЛТД, 2007. – 312 с.
3. Леонард Д. Как заставить работать коллективный мозг компании / Дороти Леонард и Сьюзен Строс // Креативное мышление в бизнесе / Пер. с англ. Н. Скворцовой. – М. : Альпина Бизнес Букс, 2006. – С. 64-91.
4. Ломаева М. В. Ролевое взаимодействие как средство воспитания профессиональной направленности будущего учителя / Ломаева Марина Валентиновна // Автореферат на соиск. уч. ст. канд. педагог. наук : спец. : 13.00.01, 13.00.08; Ур. гос. пед. ун-т. – Екатеринбург, 2003. – 21 с.
5. Методы социально-психологического исследования : Учебно-методическое пособие для студентов 4 курса д/о и 5 курса в /о факультета философии и психологии (отделение психологии) / Сост. В. А. Штроо. – Воронеж, 2003. – 66 с.
6. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія. Підручник: У 2 кн. Кн. 2: Соціальна психологія груп. Прикладна соціальна психологія / Л. Е. Орбан-Лембрик. – К.: Либідь, 2006. – 560 с.